

ԼՈՐԵՑԻ ԱՌԱՎԱԽՈՍ ՀՈԲՈՍԸ
(Ժամանակը, միջավայրը և բարքերը)*

ՍՈՒՐԵՆ ՀՈԲՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ առակախոս, Հոբոս, Լոռի, Շնող, տոհմ, Ճոճկան, առակ, տապանաքար, Կայծոռ, Վերան, Բերո:

Նախաբան

Զվարճախոսությունը երգիծական կերպարներով հարուստ ժողովրդական բանահյուսության մի յուրահատուկ ճյուղ է: Հայաստանի ամեն մի պատմա-ազգագրական շրջան, իրեն բնորոշ պատկերացումներին համապատասխան, ունի իր երգիծաբան-զվարճախոսը, ժողովրդի գնահատմամբ՝ երբեմն միամիտ, բարի, հիմար կամ խելոք:

Ժողովրդական զվարճաբանություններն ու սրախոսությունները խիստ հարազատ են հայ մարդուն, քանի որ բխում են նրա կյանքից, հայի սովորություններից, կենցաղից, վարք ու բարքից:

Ամենահայտնի զվարճախոսն արցախցի Պըլ (խենթ, ծուռ) մականունով Պուլին է, որի բանահյուսական կրկնակները՝ Պողոգ-Մուկուչը՝ Շիրակում, Հոբոսը՝ Լոռիում, քեռի Գինոսը՝ Ղափանում, ներկայացնում են տարբեր շրջանների բնակչության հավաքական նկարագիրը¹:

Ընդհանրապես ժողովուրդը ծուռ, գիծ մականվամբ մկրտում է այն մարդկանց, որոնց արարքները դուրս են գալիս սովորական, հասարակության կողմից սրբազործված չափանիշների, ըմբռնումների շրջանակից²:

Առակախոս Հոբոսը և նրա ծննդավայրը

Հայ ժողովրդական երգիծանքում իրենց արտասանական յուրահատկություններով առանձնանում են Լոռու երգիծական մանրապատումներն ու զվարճախոսությունները: Լոռիում գրառված երգիծական մանրապատումներում գերակշռում են մեղմ սյուժետային կառուցվածքով ստեղծագործությունները, որոնց մեծ մասը հյուսված է իրական դեպքերի, երևույթների և անձանց շուրջը լուեցու միամիտ խոսքի ու գործողությունների, բնավորության յուրահատուկ գծերի պատկերավոր վերարտադրությամբ³:

* Ներկայացվել է 05. IX. 2022 թ., գրախոսվել է 29. IX. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 09. XI. 2022 թ.:

¹ Բ ա ռ խ ու դ ա ռ ե ա ն ց. 1883, Դ:

² Հ ա յ Ր ա պ ե տ յ ա ն. 2016, 143:

³ Ղ ա գ ի յ ա ն. 1978, 62:

⁴ Ս ա Ր գ ս յ ա ն. 2017, 25:

Լոռին Հոբոսի զվարճապատումների հայրենիքն է, նրա անվան հետ են կապվում Շնող, Հոբարձի և Ճոճկան գյուղերը:

Շնողի բնակիչները բնիկներ են, իսկ մի մասի նախնիները XVIII դ. վերջին եկել են Արցախից⁵:

Այն մասին, որ դեռևս XVII դ. Շնողը նույն անունն էր կրում, վկայում է մի ավետարանի հիշատակարան. «Կազմող՝ Դաւիթ Շնողնեցի: Կազմեցաւ ի թուիս Հայոց :ՌՀԳ: (1624) զհայրապետութեան սբ. աթոռոյն Հախապատայ Կիրակոս արհեսպիսկոպոսին»⁶:

Ըստ ժողովրդական պարզունակ ստուգաբանության՝ Շնող անվան հիմքում ընկած է չեն հող իմաստը: Իրականում ող մասնիկը հնարավոր է դիտարկել ոչ թե որպես վերջածանց, այլ արմատական գոյական անուն՝ ողն: Թերևս դրանով է պայմանավորված, որ Շնող անվան հոլովման կամ բարդման ժամանակ տեղի խոսվածքում հավելվում է «ն» տառը⁷:

Հորսը բնիկ Շնող գյուղից է, որտեղից շատ Հոբոսյաններ հետագայում տեղափոխվել են այլ վայրեր:

Հետաքրքիր է Հոբարձի գյուղի հիշատակությունը, որի անվանումը, ինչպես Լոռու և Տավուշի հնավանդ շատ տեղանուններ՝ Արդվի, Աքորի, Դսեղ, Հազվի, Ճոճկան, Շնող, Արճիս, Բաղանիս, Կոթի, Կիրանց և այլն, հստակորեն չեն ստուգաբանվում: Դրանց բնակչության մի մասն ակնհայտորեն բնիկ է, որը սերնդեսերունդ փոխանցել է նաև տեղանունները, որոնց բուն իմաստը, դարերի ընթացքում ինչ-որ չափով աղավաղվելով մոռացվել է:

Ենթադրվում է, որ Հոբարձի գյուղի երբեմնի տիրոջ անունն էլ Հոբոս է եղել: Հոբոս անունը կամ բառը Հոբարձիում XX դ. երկրորդ կեսին դեռևս չէր մոռացվել. «Հոբոսություն» նշանակում էր չարածճիություն կամ գժություն⁸:

Ճոճկան գյուղը, որպես Հոբոսի ծննդավայր, հիշատակում է միայն Երվանդ Լալայանը: Հոբոսի մասին նա գրում է. «Հոբոսը Բորչալուի գաւառի Ճոճկան գիւղացի է եղել: Երբ այս գիւղն անցել է Լոռի-Մելիքեաններին, սա չէ կամեցել կալուածատիրական գիւղում ապրել, ուստի և տեղափոխուել է Շնող գիւղը, որ Ճոճկանին շատ մօտ է: Այստեղ վերաբնակուելով՝ նա հետզհետե հեղինակութիւն է ձեռք բերել և նույնիսկ տանուտէր ընտրուել: Նա մեռել է անցեալ դարի վաթսուական թուականներին, իսկական անունը Յովհաննէս է եղել»⁹:

Ճոճկանն ու Շնողը բաժանված են Դեբեդի կիրճով, բնակչությունը, սովորությունները, զբաղմունքները նույնն են, կան խոսվածքի չնչին տարբերություններ, որոնք բնորոշ են հարևան բոլոր գյուղերին:

Ճոճկանում Հոբոսը, որպես ճոճկանցի, չի հիշվում, բայց նրա առակներին, ինչպես և տարածաշրջանի մյուս գյուղերում, այնտեղ ևս ծանոթ են: Ժամա-

⁵ Архиепископ Оганес. 1872, 36.

⁶ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1621–1640 թթ.). 1978, 142:

⁷ Շ ա ի կ յ ա ն. 2016, 634–635:

⁸ Հ ո բ ո ս յ ա ն. 1973, 31:

⁹ Հ ո բ ո ս. 1903, Ա–Բ:

նակին Հոբոսի առականներն այնքան հանրահայտ էին, որ շնողնեցիներին, անկախ տոհմական ծագումից, հարևան գյուղերում «Հոբոս» էին անվանում: Գյուղացիները, եթե ուզում են մի բան պատմել անցյալի դեպքերից, ասում են. «Էն հոբոսական ժամանակները», իրենց ասածը հաստատելու համար՝ «Հոբոսական խոսքով»:

Շնողում բոլոր Հոբոսյանները համագյուղացիների համար «Հոբոս» են, չնայած այն բանին, որ գյուղի մեծ տոհմերից մեկը լինելով բաժանվել է մի քանի ճյուղերի, որոնց մի մասն է միայն առակախոս նախապապի բուն ժառանգորդը:

Դիտարկենք, մեր կարծիքով, Հոբոսից սերող ճյուղերից մեկը՝ ինչ-որ չափով մոտենալու համար նրա ժամանակին:

Գևորգ Հոբոսյանը ծնվել է Շնողում 1915 թ.: Նրա հայրը՝ Սարգիս Հոբոսյանը, ով հայտնի էր Կակուլի մականունով, ծնվել է 1884 թ.: Սարգիս հայրը՝ Պետրոսը, ծնվել է 1853 թ.: Հիշվում են նաև Պետրոսի հայրն ու պապը: Հոր անունը եղել է Խաչատուր (Խուլ Խեչո), ունեցել է Պետրոսից ավագ մի տղա ևս՝ Հակոբ անունով (Անամոթ Ակոբ), նաև՝ Գևորգ և Հովհաննես անունները: Գևորգը, հավանաբար, եղել է Խաչատուրի հայրը, իսկ Հովհաննեսը, ով, ըստ երևույթի, նույն Հոբոսն է՝ պապը: Կարելի է ենթադրել, որ Խաչատուրը ծնվել է 1810–1820 թթ. միջակայքում, իսկ նրա հայրը՝ Հոբոսը, 1780–1790 թթ.:

Հոբոսի տապանաքարը

Տոհմագրության համար սկզբնաղբյուրի կարևորագույն նշանակություն ունեն տապանաքերը, բայց դրանցից միայն մեկն է պահպանվել:

Ըստ ավանդության՝ Շնողի հիմքը Կարծոն բերդն է կամ Բերդաթաղը, որը տեղի խոսվածքում հայտնի է «Վենձ քարի գլուխ» անունով¹⁰: Բերդից հարավ՝ Շնող գետի Առվի ջուր վտակի ձախափնյա բարձրադիր հովանդանին է գտնվում գյուղի մեկ այլ թաղամաս՝ Նորաշենը:

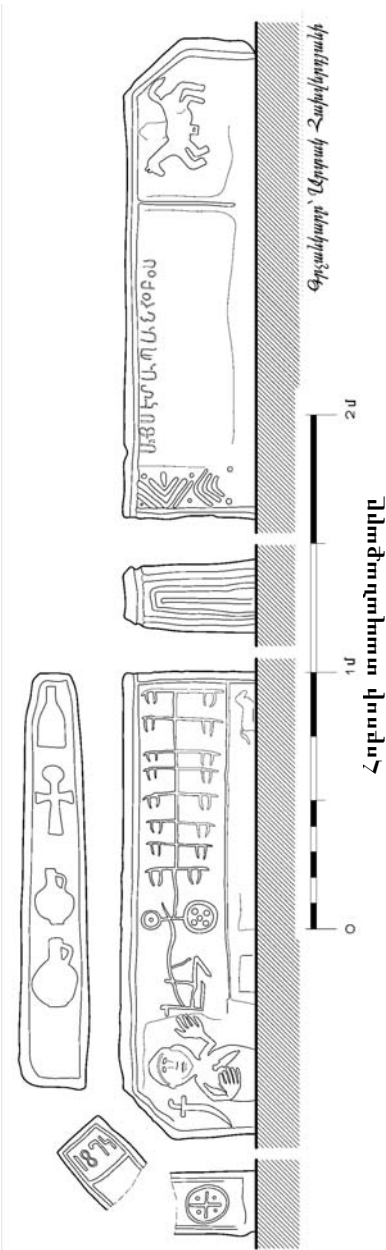
Այս թաղամասի գերեզմանոցում կա XIII դ. մի քանի խաչքար, իսկ պահպանված հնագույն տապանաքերը վերաբերում է ՌՄԼԵ (1786) թվականին: Հոբոսյան տոհմին վերաբերող մեզ հայտնի ամենահին վիմագիր տապանաքարը պահպանվել է այս գերեզմանոցում: Կարծում ենք, որ հենց սա է առակախոս Հոբոսի տապանաքարը:

Տապանաքարի հարավային նիստը բաժանված է երկու մասի, որոնցից մեկը՝ բավականին ընդարձակը, նախատեսված է եղել տապանաքի համար, սակայն ինչ-ինչ պատճառով գրվել է միայն առաջին տողը՝ «ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀՕԲՕՍ»:

Մյուս հատվածում հեծյալ է պատկերված: Տապանաքարի հյուսիսային նիստին քանդակված է մաճկալ, որի նաև ռազմիկ լինելու մասին են վկայում պատկերված թուրն ու դաշույնը: Շատ իրական է պատկերված հայկական ավանդական գութանը՝ մաճ, ձևիչ, խոփ, մեծ ու փոքր անիվներ, ութ լուծ: Քարի հորիզոնական հարթ մակերեսին քանդակված են գինու երկու սափոր, խաչ և, հավանաբար, ժամանակի նորություններից մեկը՝ շիշ: Քարի արևելյան,

¹⁰ Շ ա ի կ յ ա ն. 1999, 83:

նեղ ճակատի ստորին մասում քանդակված է հավասարաթև խաչ, որից վերև՝ թեք մակերեսին, գրված է մահվան թվականը՝ 1874:

Հոբոսի ապրած ժամանակն ու վայրը ճշտելու համար կարևոր ենք համարում քննարկել մի կարևոր իրողություն: Շնորհում պատմվող առակներում Հոբոսի հետ հիշվում են ևս երկու անձ՝ Բերոն ու Վերանը: Վերջինս Ե. Լալայանի հրատարակած առակներում չի հիշատակվում: Առակներում նկարագրվող դեպքերը վերաբերում են Շնորհին: Այդ են վկայում առաջին հերթին տեղանունները՝ «Վենձ քարի գլուխ», «Ճիլի Մակնի քար», «Ցուցրուկ գաղուկ», «Գաղա տափ» և այլն:

Հոբոսի ժամանակակիցները Ուլքե՞ր են Վերանն ու Բերոն, որոնց սերունդները՝ Վերանանք ու Բերոանք, այժմ էլ գյուղի հայտնի տոհմերից են:

«Շնորհների Վերանը» Լուսիա Հայտնի քաջերից է, որի տոհմը հայտնի է Վերանանք անունով (Բեկթաշյաններ), և որի բնիկ թաղամասը Շնորհի Կաթոն բերդի տարածքն է: Վերան Սարգսի Բեկթաշյանը մահացել է 1853 թ. օգոստոսին, 98 տարեկան հասակում¹¹: Հոբոսը նրա ժամանակակիցն է, ծնվել է Շնորհում և ապրել XVIII դարի վերջերին և XIX դարում, մահացել՝ 1874 թ.:

Կաթոնի «Բերդի դուռ» մուտքից հյուսիս-արևելք պահպանվել է միջնադարյան գերեզմանոցի ցանկապատված մի հատված, որը Տերունական խաչարձան-մատուռ ուխտավայրն է¹²: Ավանդաբար սրբավայրի տարածքը Վերանանց տոհմական գերեզմանոցն է: Այնտեղ կա XIII դ. երեք որմնափակ խաչքար, որոնցից մեկն ունի հետևյալ արձանագրությունը՝ ՍԲ ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ՈՂՈՐՄԵԱ ՎԱՆԷՆԷ ԹՎԻՆ ՈՀԱ (1222)¹³:

Շուրջ երկու տասնյակ տապանաքարերից մեկի վրա, որը թվագրություն չունի, գրված է ՎԱՆԵՆԻ: Այն եզակի անունը, մեր կարծիքով, պատահականորեն չի հայտնվել տոհմական գերեզմանոցում:

¹¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 53, ց. 2, գ. 6101:

¹² Շ ա խ կ յ ա ն. 1986, 128:

¹³ Դիվան հայ վիմագրություն. 2012, 254:

Վանենի էր նաև Զաքարյան տոհմի նշանավոր դուստրը՝ Աբաս թագավորի տիկինը, Սանահնի կամուրջի կառուցողը, ով թաղված է Հաղբատի ժամատանը¹⁴:

Վանենի տոհմական անվան կրկնությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Վերանանք Զաքարյան տոհմի մի ճյուղն են կամ ազգակցական որևէ կապ ունեն նրանց հետ: Շնորհի վիմագրում հիշատակված անձը կարող է լինել Կյուրիկե Գ-ի և Թամարի դուստրը՝ Դավիթ Անհողինի թուր¹⁵:

Հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը Վերանի մասին գրել է. «Մարդիկ էր ուղարկել ուրախացած Մեհրաբ յուզբաշին և չրջակա տեղերի հայտնի քաղերին հրավիրել, հավաքել Դանդ: Եկել էր ճոճկանեցի Խուզին, որ ապանի սիրտ ուներ, գյուլլուբաղյի Դոնդուզ Ղուանը, որ լեզգու արյուն էր խմում, արդվեցի լեզգի Պետուն, որ մազը մազից ջրկում էր գյուլլով, սանահնեցի Արուսթինը, որ ձին աստղերի հետ էր խաղացնում, շնողնեցի վիթխարի Վերանը, հաղբատեցի ածղահա Պրանը, և ուրիշ անվանի քաջ մարդիկ: Այս բոլորին հավաքել էր Մեհրաբ յուզբաշին Աղասու պատվին լինելիք խնջույքն ու հանդեսը փառավոր անելու համար»¹⁶:

Հայտնի մտավորական, «Հովիվ» և «Հովիտ» չաբաթավթերթերի խմբագիր Գրիգորիս Երզնկյանցը Կայծոռ բերդի մասին գրում է. «Երբ տասն ու չորսերորդ դարից սկսած մահմեդական տարրը սկսեց ճնշել վրաց իշխանությունը, այն ժամանակ տիրապետող իշխանները չկարողացան իրանց պապական երկիրները պաշտպանել, ուստի և այս կամ այն խանի, աղալարի բռնությունները ընկնելով, գրկուեցան իրանց իրաւունքներից, շատ անգամ քոչելով զանազան տեղեր և իրանց անձը փրկելով այդ աշխարհաստան արհաւիրքներից: Այսպիսի ընկճուած դրութեան մէջ մնացին երկար ժամանակ և Կայծոռի բնիկ տիրապետող անձինք, մինչև որ վերջը Բէգլաշեան տոհմը, որ, ըստ մեր կարծեաց, հիմնուելով սերնդէ սերունդ անցած աւանդութեանց վրայ, ազնուազարմ Զաքարեան սերնդի ճիւղը պետք է կազմէ, կարողացաւ չրջապատող խաներին և աղալարներին նախ՝ գրաւել և ապա իւր ազդեցութեան հիմքը վերականգնել Կայծոռի բերդում: Վրաց թագաւորութիւնն էլ, որ մինչև այդ ժամանակ առ ահի Կայծոռի վրայ շատ չէր ուշք դարձնում, այլ միայն իւր յանցաւորների աքսորատեղի էր որոշել, ինչպես և Ախտալի հանքատեղին, օգտուելով Կայծոռի այժմեան նպաստաւոր հանգամանքից, կամեցաւ այս բերդին մօտիկ գտնուող Ղազախի սահմանը պաշտպանութեան առնել, նշանակելով տիրապետող տոհմին իբրև նեցուկ Աբաշիձէ իշխաններից մէկին:

Բայց ոչ այնքան, որքան վերջինս, տեղացի տիրապետները մանաւանդ Վերան-քեօխվան, կարողացան բերդը հրոսակներից ազատել և պահպանել է Զորագետի այն միակ ճանապարհը, որ տանում էր դէպի Հաղբատայ և Սանահնի վանքերը և թէ Լոռուայ նշանաւոր տեղերը: Մինչև այժմ էլ տեղացի ծերունիներն աւանդաբար պատմում են Վերան-քեօխվայի զարմանալի քաջութիւնները: Այդ կերպ տիրապետութիւնը շարունակուեցաւ մինչև Ռու-

¹⁴ Դիվան Հայ վիմագրութեան. 2012, 168:

¹⁵ Դիվան Հայ վիմագրութեան. 2012, 344:

¹⁶ Թումանյան. 1994, 20:

սաց իշխանութեան հաստատուիլը: Վերջինիս հաստատուելով, Աբաշիձէ իշխանական տոհմը ցանկացաւ իրեն սեպհականութիւն հաստատել տալ Կայծոռը, միայն այդ ցանկութեան արգելք եղաւ Վերան-քեօիւման, մերժել տալով վերոյիշեալ իշխանական ձգտումն, իւր օգտի համար էլ ոչինչ չարեց ... ուստի և բոլորովին չհետեաց իւր անունով հաստատել տալուն ... երբ ոմանք համոզում էին նորան այդ հաստատութիւնը ձեռք բերել, նա ասում էր՝ պապական իմն է, և իմն կը կլինի»¹⁷:

Վերանանց Բեկթաշյան օտարահունչ ազգանվան մեջ աղոտ կերպով ուրվագծւում է այդ տոհմի բնօրրանի անունը՝ «Քարի գլուխ»: Բեկը հասկանալի է, իսկ «Թաշ» թուրքերեն նշանակում է քաղ, այստեղից էլ՝ «Քարի բեկ» կամ «Քարի իշխանավոր»: Հայտնի է մի հիշատակութիւն, որտեղ այդ ազգանվան մեջ, քարի փոխարեն, գրւած է գլուխ: «Անհնարին է ի մոռացոնս արկանել գհիաքանչ քաջագործութիւնս Ղարաբաղցի, Երևանցի, Լօռեցի, Ձորագետցի և Ղազախեցի Հայոց ... մա՞րթ ինչ իցէ մոռանալ զՇուկավերցի հսկայն Սօսի աղայ և զմելիք Յովհաննանն, որք խոյանային ի սարս և ի ձորս Քվէշու և Բօլնիսի ...: Գովասանական բանիւք պատմեն ականատեսքն զքաջագործութիւնս Շնօղեցի Վերան քեփի Բէգբաշեանց, Հաղբատեցի Յարութիւնի Երզնկեան, Բթահատ Բաղալի Պարանեան, Դսեղցի ահեղատեսիլ և վիթխարի Յովակիմայ Թումանեան, որք սրով, թրով և հրազինութեւ քաջընտիր սպառազինեալ երիտասարդօք զողացուցեալ զսարս և զձորս Լօռույ և Ձորագետի, արիաբար հռչակեցին զինքեանս ... ընդդէմ սրիկայից և առաջնախաղաց զորաց պարսից ...»¹⁸:

Շնող գլուղի ավագ սերունդը դեռևս հիշում է տեղական մի դարձվածք, որն աղոտ հուշում է Վերանանց տոհմիկ լինելու մասին. երբ ինչ-որ մեկին հանձնարարութիւն էին տալիս, որը կատարելուց հետո նա դժգոհ էր մնում տրված գնահատականից, հեզմանքով ասում էին. «Գնա Վերանանց խանը բի, հախդ տամ»: Փայտե խանը մինչև XX դ. կեսերը Լոռու և Տավուշի բոլոր տնտեսութիւնների պարտադիր կարասիներից էր: Դրանց տարողութիւնը 12,5 գրվանքա¹⁹ (մոտ 5 կգ) էր, բայց, դրանք ճշգրիտ չէին, քանի-որ պատրաստում էին տարբեր վարպետներ: Կարծում ենք, որ ազնվական ծագում ունեցող տոհմիկ ընտանիքներում շատ բաների թվում ավանդաբար պահպանվում էին նաև ճշգրիտ չափերը, և այդ դարձվածի բուն իմաստը կապվում է ճշգրիտ ու արդար վարձատրութեան հետ:

Հոբոսը և գյուղական համայնքը

Անդրադառնանք Հոբոս, Վերան և Բերո եռյակին, որոնցից առաջինը հայտնի առակախոսն է, Բերոն՝ առակներում հիշատակվող դեպքերի հիմնական մասնակիցը, իսկ Վերանը՝ վկան: Որոշ առակներում Հոբոսը հիշվում է նաև որպէս գլուղի տանուտեր, իսկ Բերոն՝ գզիր:

¹⁷ Գ. Երզնկեանց. 1895, 2–3:

¹⁸ Ռ. Երզնկեանց. 1887, 363:

¹⁹ Պետրոսեան. 1896, 1200:

Նշենք, որ ուսանական առաջին վիճակագրական ցուցակներում Վերանանք, Հոբոսանք և Բերոանք չկան, ինչից ելնելով կարելի էր կարծել, թե նրանք Շնողի ուշ շրջանի վերաբնակներ են: Այս հարցի հստակ պատասխանը չունենք, ենթադրել կարելի է, որ որպես գյուղական համայնքի ավագանու անդամներ, նրանք ազատված են եղել հարկերից, իսկ սկզբնական ցուցակներում նշվել են միայն հարկատուների անունները²⁰:

Երվանդ Լալայանի «Հոբոս» գրքուկը

Անդրադառնանք Ե. Լալայանի հիշատակությանը՝ Հոբոսի ճոճկանցի լինելու մասին: Իր բանահավաքչական բեղուն աշխատանքներում Ե. Լալայանն ընդգրկում էր տեղացի շատ մարդկանց, ուսուցիչների, ուսանողների և հոգևորականների: Շնողում նրան օգնել են այդ գյուղացի, Լալայցիգի համալսարանի շրջանավարտ Հմայակ Մաթինյանը (Պապաշա), Գևորգ Ղորխմազյանը, հավանաբար նաև՝ Հմայակ Յուլչինյանն ու Բագրատ Մկրտումյանը: Թերևս, նաև նրանց հավաքած նյութերի հիման վրա է Ե. Լալայանը 1903 թ. Թիֆլիսում հրատարակել «Հոբոս» գրքուկը, որի առաջաբանում նա գրում է. «Հոբոսը ներկայանում է որպես ամբողջ գիւղի ամենախելացի և առաջադուր անձը, միանգամայն լինելով տխմարութեան տիպար»²¹: Հարց է առաջանում, թե ինչու է նշանավոր ազգագրագետը, ունենալով նման կարծիք, այն հրատարակել: Բնականաբար, այս հարցի պատասխանը չունենք, կարելի է միայն ենթադրություններ անել: Թերևս, Ե. Լալայանը տուրք է տվել շնողնեցի բանահավաքների «վիրավորված» ինքնասիրությանը, որ համագյուղացի Հոբոսն իր «տխմար» առակներով «խայտառակում» է գյուղը և գյուղացիներին: Որպես օրինակ ներկայացնենք դրանցից մի քանիսը:

«Մի անգամ Հոբոսը, գութան վարելիս մի մողէս է լոյսն ընկնում: Հոբոսը գութանը կանգնեցնել է տալիս և ձեռի չէկիով²² խփում մողէսն սպանում, ապա ինքնաբաւական կերպով սկսում է պէխերը սրել:

Հոտաղներից մինը հարցնում է.

— Ա տղէք, այդ ո՞վ սպանեց:

— Դէ՛հ չգիտե՞ք, որ այդպիսի բաները միայն Հոբոսի ձեռից կը գան, էլ ի՞նչ էք հարցնում, —պատասխանում է ինքը Հոբոսը²³:

Մեկ օրինակ ևս. «Մի անգամ Հոբոսը հունձ անելիս ձեռքը օրաղով²⁴ կտրեց: Տուն վերադառնալով, գնաց չինոզ դարբնի մօտ և ասաց.

— Տօ տնաւեր, որ գիտէիր օրաղիդ հունարը կտրիլն ա՛՛ էլ ո՞ւր ինձ տուիր»²⁵:

Պարզ ու խոստուն մեկ այլ առակում «Հոբոսի Յուցրուկի գաղուկի արտը հինգ վեց այծ են մտնում, որոնցից ամենափոքրը սպիտակ է լինում: Հոբոսը

²⁰ Ա Վ Ե տ յ ա ն. 1998, 39:

²¹ Հ ո բ ո ս. 1903, Բ:

²² Մաճկալի ձեռքի այն փայտն է, որով խոփի վրայի հողը մաքրում են:

²³ Հ ո բ ո ս. 1903, 23:

²⁴ Օրաղ-մանգաղ:

²⁵ Հ ո բ ո ս. 1903, 25:

սաստիկ բարկացած գնում, բռնում է այս սպիտակ այծին և մի լավ թակում, ասելով. «Տօ, անտէր, ասենք թէ սրանք ջահել իծան են, խելքներուն հասնում չի, բա դու պոռաւած, որ էդ ա մազդ Բերօի բիծա Վարոսի միրքի պէս սիրտա-կել ա, դու ի՞նչ ես ասում, որ էդ արտը ըրածում ես, քու հէ՞րն ա ըշխատել, թէ դու»²⁶:

Նկատենք, որ հանրահայտ այս թափառող սյուժեն հայտնի է նաև Հայաստանի այլ պատմաազգագրական շրջաններում²⁷:

Այսպես. Սյունիքում պատմվող առակներից մեկում «Այծերը մտնում են Փարսու բանջարանոցը: Մահակով սկսում է ծեծել սպիտակ այծին:

– Փարսի, ինչո՞ւ ես դրան ծեծում:

– Սյուններն անխելք ջահել են, ներելի է, իսկ սա սպիտակ միրուքավոր, չի հասկանո՞ւմ, որ չի կարելի ուրիշի բոստան մտնել»²⁸:

Հայաստանի պատմաազգագրական բոլոր շրջաններին բնորոշ մի իրողութ-յուն կա, որով էլ կարելի է բացատրել համագլուղացուց «Հրաժարվելու» երևույթը: Խոսքը վերաբերում է հարևան գյուղերի միջև եղած հակադրութ-յուններին, կատակներին ու զավեշտներին:

Ծնողում Ե. Լալայանին օգնած բանահավաքների նման գնահատականի պատճառը եթե ինչ-որ չափով բացատրելի է, ապա անհասկանալի է Ե. Լալա-յանի վերաբերմունքը: Դեռևս 1896 թ. իր հիմնադրած «Ազգագրական հան-դես»-ի առաջին համարում նա գրում է. «Դէ՛հ ուրեմն, հայ ժողովուրդ, բաց սի-րով մեր առաջ քո սիրտն ու հոգին, թող որ մենք թափանցենք քո ներքին կեանքի մէջ և պատկերացնենք քեզ ինչպէս որ էս. քո ախտերիդ նկարն ան-գամ կարող է բարիք բերել քեզ: Եւ դեռ քանի քաղաքակրթութեան հուրը լա-փում է անցյալի բոլոր յիշատակներն մենք պետք է շտապենք ազատելու ինչ որ դեռ մնացել է ...»²⁹:

Հակված ենք կարծելու, որ Ե. Լալայանն է նման գնահատական տվել առակախոսին, քանի որ այն առկա է նաև «Ազգագրական հանդես»-ում. «Շրջակայ գիւղացիները սրանց կոչում եմ Բերօ և Հոբոս, այստեղացի այն երկու գաւառագիտունների անունով, որոնք իմաստունի հոչակով ամենամեծ յիմարներն են եղել»³⁰: Այս տարբերակն ավելի հավանական է, եթե հաշվի առնենք Ե. Լալայանի որոշ մեկնաբանությունները հայոց ազգագրական տարբեր շրջանների, առանձին գյուղերի և երևույթների մասին: Նա գրում է. «Նախնի բարոյականությունը դժբախտաբար այժմ անհետացել է, և անբարոյականությունը հետզհետե տարածվում է. բայց և այնպէս՝ այս ժողո-վուրդը բարոյապես բարձր է կանգնած Ախալցխայի և Ալեքսանդրապոլի ժողովուրդներից»³¹:

Բարքերի անկման գլխավոր պատճառներից մեկը նա համարում է այն, որ «Առհասարակ նկատված է, որ այգեչատ տեղերում չատ է տարածված անբա-

²⁶ Հոբոս. 1903, 23–24:

²⁷ Մոկս. 2015, 387:

²⁸ Մարգարյան. 1992, 25:

²⁹ Լալայան. 1896, 6:

³⁰ Լալայան. 1901, 365:

³¹ Լալայան. 1983, 180:

րոյականությունը»³²: Նկատենք, որ ըստ Ե. Լալայանի, այս ախտը տարածված էր նաև այգեգուրկ Ջավախքում, որտեղ «... կան գյուղեր, ուր գրեթե բոլոր հարսները «սիրող» ունին»³³:

Մեկ այլ տեղ կարողում ենք. «Հոր ու մոր այս հարգանքը տևում է մինչև նրանց ծերությունը: Հետզհետե ծերանալով նրանք կորցնում են իրենց դիրքերը: Որդիներն այլևս չեն լսում ծնողներին, հարսները ջողաբ (խոսքին խոսք բերել) են տալիս, շատ անգամ ծաղրում, ծիծաղում: Նույնիսկ ամենաբռնակալ հայրը ծերանալով և ուժից ընկնելով խոնարհվում է, մեղմանում է և ակնածում որդիներից ու հարսներից»³⁴: Այս տողերը գրվել են հարյուր տարի առաջ: Այսօր վիճարկել կամ կասկածի տակ դնել Ե. Լալայանի նմանատիպ դիտողություններն ու եզրահանգումները մեր ժողովրդի կենցաղի ու բարքերի վերաբերյալ, թվում են՝ և՛ անիմաստ, և՛ ժամանակավրեպ:

Այս և նմանատիպ շատ հարցեր նկատել են նաև Ե. Լալայանի ժամանակակիցները: Հովհ. Թումանյանը նրան քննադատել է ոչ միայն հասարակական, գրական և գիտական գործունեության առումով: Բանաստեղծը որոշ դեպքերում անդրադարձել է նաև նրա անձին ու խառնվածքին³⁵:

Վերը բերված փաստերը թույլ են տալիս հավատալ, որ, ցավոք, բանաստեղծը ճիշտ է եղել: Այլապես ինչով բացատրել այն փաստը, որ նրա ստեղծած հայոց ազգագրական գանձարան են թափանցել նաև ակնհայտ բամբասանքներ և ուռճացված տեղեկություններ ժողովրդի բարքերի ու բարոյական կերպի մասին:

Եզրակացություն

Առակախոս Հոբոսը ծնվել և ապրել է Լոռու Շնող գյուղում XIX դարում: Նա իր համագյուղացի Վերանի՝ Լոռվա հայտնի քաջերից մեկի ժամանակակիցն է: Ինչպես և իր բոլոր համագյուղացիները, զբաղվել է հողագործությամբ, ինչը վկայում է նաև նրա տապանաքարը: Հոբոսի պարզ ու միամիտ առակները 1903 թ. հրատարակել է հայ նշանավոր ազգագրագետ Ե. Լալայանը, գրքույկի առաջաբանում նշելով, որ նա ձոճկանից է տեղափոխվել Շնող: Հոբոսի վերաբերյալ պահպանված ազգագրական ու բանահյուսական խիստ սահմանափակ նյութերի ու գրավոր աղբյուրների կցկտուր տվյալների համագործությամբ ճշտվում է, որ Հոբոսի բուն ծննդավայրը Շնողն է:

Սուրեն Հոբոսյան — պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի վարիչ, ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունը՝ Հայոց ավանդական տնտեսական մշակույթ: Հեղինակ է 5 գրքի և շուրջ 50 հոդվածի: suren.hobosyan@mail.ru

³² Լ ա լ ա յ ա ն. 1988, 137:

³³ Լ ա լ ա յ ա ն. 1983, 139:

³⁴ Լ ա լ ա յ ա ն. 1988, 126–127:

³⁵ Հ ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Յ ա ն. 2010, 187:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավետյան Վ. 1998, Շնող, Երևան, Հեղ. հրատ., 539 էջ:

Բարխուդարեանց Մ. Վ. 1883, Պըլը-Պուղի, Թիֆլիս, «Վարդանեանի եւ ընկ. տպարան», 190 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության. 2012 թ. IX, Լոռու մարզ, (կազմողներ՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆարյան, Ս. Տ. Սաղունյան), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 611 էջ:

Երզնկեանց Գ. Հնութիւնք հայրենեաց, I, Կայծոռ կամ Շնող. – «Արծազանք» (Թիֆլիս), 15. III. 1895:

Երզնկեանց Ռ. 1887, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ, Արարատ, գ. Ը, Վաղարշապատ, էջ 349–364:

Թումանյան Հ. 1994, Քաջերի կյանքից. – Երկերի լիակատար ժողովածու տասն հատորով, հ. 5, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 16–26:

Լալայեան Ե. 1896, Հրատարակչից. – «Ազգագրական հանդէս» (Շուշի), Ա, էջ 5–6:

Լալայեան Ե. 1901, Բորչալուի գաւառ. – «Ազգագրական հանդէս» (Թիֆլիս), գ. VII–VIII, էջ 271–436:

Լալայան Ե. 1983, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 457 էջ:

Լալայան Ե. 1988, Երկեր, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 505 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 53, ց. 2, գ. 6101:

Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1621–1640 թթ.). 1978, հ. Բ, կազմողներ՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 940 էջ:

Հայրապետյան Թ. 2016, Ղարաբաղի առակախոս Պըլ Պուղին (ըստ 1991–2015 թթ. Արցախում գրառած նյութերի). – Գիտական ընթերցումներ (հոդվածների ժողովածու), II, Ստեփանակերտ, ԱրՊՀ հրատ., էջ 142–146:

Հարությունյան Հ. 2010, Հովհաննես Թումանյանը և Թիֆլիսի Հայոց ազգագրական ընկերությունը. – Հայ ժողովրդական մշակույթ, XV, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 185–190:

Հոբոս. 1903, Ժողովրդական առակներ, հաւաքեց Ե. Լալայեան, Թիֆլիս, 31 էջ:

Հոբոսյան Ս. 1973, Ղաշտային ազգագրական նյութեր, Լոռի, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, ֆ. 168:

Հոբոսյան Ս. 2009, Ղաշտային ազգագրական նյութեր, Տավուշ, գյուղ Կոթի, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, ֆ. 168:

Ղազիյան Ա. 1978, Ղարաբաղի գվարձախոս Պըլ Պուղին. – ՀՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 9, էջ 60–69:

Մարգարյան Ա. 1992, Եկեք մի քիչ գվարձանանք: Զրույցներ և անեկդոտներ, Երևան, «Զար» ֆիրմա, 32 էջ:

Մոկս. 2015, Հայոց բանահյուսական մշակույթը, կազմողներ՝ Ս. Բ. Հարությունյան (գիտական ղեկավար), Է. Հ. Խեմչյան, Մ. Հ. Խեմչյան, Ա. Կ. Պողոսյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 707 էջ:

Շախկյան Գ. 1986, Լոռի. Պատմության քարակերտ էջերը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 182 էջ:

Շախկյան Գ. 1999, Կայծոռ–Շնող հայրենագիտարան, Երևան, «Ոսկան Երևան-ցի» հրատ., 364 էջ:

Շախկյան Գ. 2016, Թումանյանական աշխարհ. մշակութային գիտադարան, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 852 էջ:

Պետրոսեան Մ. 1896, Գալառական նամակներ.– «Մուրճ» (Թիֆլիս), № 9, էջ 1196–1204:

Սարգսյան Ա. 2017, Զավեշտի դրսևորման միջոցները հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատումներում և զվարճախոսություններում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 299 էջ:

Архиепископ Оганес. 1872, Карабагские мелики в Грузии с 1800 по 1808-й год – «Кавказская старина» (Тифлис), № 2, с. 34–45.

БАЛАГУР ОБОС ИЗ ЛОРИ (Время, среда деятельности и нравы)

СУРЕН ОБОСЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: балагур Обос, Лори, Шнох, род, Чочкан, басня, надгробие, Кайцон, Веран, Бери.

Лори является родиной шуток баснописца Обоса (сокращенное от имени Ованес); с его именем связывают названия сел Шнох, Чочкани Обарци. В 1903 г. в Тбилиси этнограф Ерванд Лалаян опубликовал часть басен Обоса, написав в предисловии, что он из села Чочкан переселился в Шнох.

На одном из кладбищ Шноха сохранилось надгробие Обоса, на восточной грани которого написано «Это могила Обоса», год смерти – 1874. В баснях упоминаются еще двое – Бери и Веран, а описываемые события, согласно топонимам, относятся к Шноху. Веран – один из известных храбрецов Лори, род которого известен под именем Верананк (Бекташян), исконным местом проживания которого является территория крепости Кайцон.

Совокупность весьма ограниченных этнографических и фольклорных материалов и фрагментарных письменных источников об Обосе подтверждает, что его фактической родиной является Шнох.

Сурен Обосян – к. и. н., заведующий отделом этнографии Института археологии и этнографии НАН РА, старший научный сотрудник. Научные интересы: армянская традиционная хозяйственная культура. Автор 5 книг и 50 статей. suren.hobosyan@mail.ru

THE FOLK STORYTELLER HOBOS FROM LORI
(Period and environment of his activity and morals)

SUREN HOBOSYAN

S u m m a r y

Key words: storyteller Hobos, Lori, Shnogh, ancestry, Chochkan, fable, tombstone, Kaytson, Veran, Bero.

Lori is the homeland of the fabulist Hobos (abbreviated name for Hovhannes); the villages of Shnogh, Chochkan and Hobardzi are associated with his name. In 1903 in Tbilisi, ethnographer Yervand Lalayan published part of Hobos' fables, writing in the preface that he moved to Shnogh from Chochkan village.

In one of the cemeteries of Shnogh, the tombstone of Hobos is preserved, on the eastern edge of which is written: "THIS IS GRAVE OF HOBOS", the year of death - 1874. Two more people are mentioned in the fables – Bero and Veran, and the events described, according to the place names, refer to Shnogh. Veran was one of the famous and brave men of Lori, whose family was known as Veranank (Bektashyan), and whose original place of residence was the area of the fortress Kaytson.

A totality of very limited ethnographic and folklore materials and fragmentary written sources about Hobos confirms that Shnogh is his actual birthplace.

Suren Hobosyan – Candidate of Historical Sciences, Head of the Ethnography Department of the Institute of Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Senior Researcher. Scientific interests: Armenian traditional economic culture. Author of 5 books and about 50 articles. suren.hobosyan@mail.ru